

Piotr Falkowski

orcid: 0000-0001-8333-0117

piotr.stanislaw.falkowski@wp.pl

Kronika Bydgoska, 2025

tom XLVI (46), s. 241–256

DOI: 10.34767/KB.2025.46.10

Źródła historyczne dotyczące wizyt królów pruskich i cesarzy niemieckich w Bydgoszczy w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem

Abstrakt. Niniejszy artykuł powstał na podstawie materiałów zebranych podczas kwerend archiwalnych przeprowadzonych w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (czerwiec 2024 r. oraz październik 2025 r.). W trakcie wizyt zapoznano się ze źródłami historycznymi dotyczącymi wizyt monarszych (cesarzy niemieckich i króli pruskich) w Bydgoszczy. Celem artykułu jest upowszechnienie wiedzy o bydgoszczanach zgromadzonych w berlińskim archiwum.

słowa kluczowe: Bydgoszcz, Królestwo Prus, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem, cesarz niemiecki, król pruski, wizyty monarsze

Historical records concerning visits of Kings of Prussia and German Emperors to Bydgoszcz in the archives of Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem

Abstract. This article was written based on records collected during archival research conducted in Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin (June 2024 and October 2025). During research, the author studied historical records dedicated to royal visits (German Emperors and Kings of Prussia) to Bydgoszcz. The purpose of this article is popularization of knowledge about Bydgoszcz memorabilia collected in Berlin archives.

keywords: Bydgoszcz, Kingdom of Prussia, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem, German Emperor, King of Prussia, royal visits

Uwagi wstępne

Wizyty koronowanych głów były szczególnymi wydarzeniami dla miast, ponieważ świadczyły o ich randze w skali państwa lub istocie i podniosłości obchodzonych w nich wydarzeń. Królowie pruscy oraz cesarze niemieccy kilkakrotnie odwiedzali Bydgoszcz.

Autor niniejszego tekstu kontynuował badania nad bydgoszczanami w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem (dalej GStA PK w Berlinie), które rozpoczął w 2019 r. i kontynuował w latach następnych (2022–2025). Pokłosiem powyższych badań są dwa artykuły poświęcone bydgoszczanom w berlińskim archiwum¹. Kwerendy archiwalne przeprowadzono w ramach bilateralnej współpracy archiwów polskich i niemieckich (program wymiany archiwistów). Ostatnie badania przeprowadzono w dniach 16–21 czerwca 2024 r. oraz 5–10 października 2025 r. W niniejszym artykule przedstawiono rezultaty ostatnich kwerend archiwalnych przeprowadzonych w Berlinie.

Należy odnotować, że stan badań na bydgoszczanami² w GStA PK w Berlinie uległ zmianie, ponieważ ukazał się artykuł Radosława Michny poświęcony źródłom do dziejów Kanału Bydgoskiego³.

Poprzednie poszukiwania w GStA PK w Berlinie dotyczyły źródeł do dziejów regionu i miasta Bydgoszczy. W 2024 r. oraz w 2025 r. postanowiono ukierunkować badania na jeden problem badawczy. Ta decyzja wynikała z faktu, że zachowała się duża liczba materiałów archiwalnych poświęconych Bydgoszczy i regionowi. Zaobserwowano jednak, że często w tytule nie pojawia się miejscowość. Zdecydowano, aby sporządzić wykaz źródeł archiwalnych poświęcony konkretnym wydarzeniom – wizytom monarszym w Bydgoszczy. Wybór zagadnienia był podyktowany brakiem szczegółowych i kompleksowych opracowań na ten temat.

Celem niniejszego tekstu jest poszerzenie i uzupełnienie stanu wiedzy na temat wizyt monarchów w Bydgoszczy, jednakże najistotniejszym zadaniem jest zgromadzenie i spisanie źródeł do dziejów Bydgoszczy przechowywanych w berlińskim archiwum. W niniejszym artykule odnotowano wyłącznie materiały związane

1 P. Falkowski, *Bydgoskie archiwalia w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem*, „Kronika Bydgoska” 2019, t. 40, s. 445–456; Tenże, *Bydgoszczanina w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (Dahlem) – uzupełnienie stanu wiedzy*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. 44, s. 413–436.

2 R. Michna, *Źródła do dziejów Bydgoszczy z lat 1772–1806 w zasobach Tajnego Archiwum Państwowego w Berlin-Dahlem (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem)*, „Kronika Bydgoska” 2017, t. 37, s. 483–515; P. Falkowski, *Bydgoskie archiwalia w zasobie Geheimes...*, s. 445–456; Tenże, *Bydgoszczanina w zasobie Geheimes...*, s. 413–436.

3 R. Michna, *Źródła do dziejów Kanału Bydgoskiego w zasobie Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie-Dahlem*, „Kronika Bydgoska” 2024, t. 45, s. 283–306.

z przebywaniem koronowanych głów w Bydgoszczy. Odnotowano wizyty „krótkie” (przejazd i ewentualny nocleg w Bydgoszczy) oraz „dłuższe” (udział w uroczystościach w mieście).

Artykuł nie wyczerpuje tematu wizyt monarszych w Bydgoszczy i regionie, ponieważ z racji ograniczeń czasowych, autor zawęził poszukiwania wyłącznie do koronowanych władców i miasta Bydgoszczy. Liczba zbadanych jednostek archiwalnych wynikała także z ograniczeń czasowych. Pominięto więc inne miasta regionu oraz pozostałych członków rodziny królewskiej i cesarskiej. Tekst ma charakter przyczynkowy i powinien w przyszłości stanowić punkt wyjścia do kolejnych badań nad pobytami głów koronowanych w mieście nad Brdą w zasobie berlińskiego archiwum.

Na podstawie literatury, jak i źródeł archiwalnych, ustalono następujące wizyty królów pruskich i cesarzy niemieckich: króla Fryderyka II Wielkiego (8 czerwca 1772 r.), króla Fryderyka Wilhelma III (październik⁴ 1806 r., 25 sierpnia 1828 r.), króla Fryderyka Wilhelma IV (1841 r.⁵, 29 maja 1845 r., 26 lipca 1851 r., 4 sierpnia 1852 r., 13 czerwca 1854 r., 18 i 19 maja 1856 r., 3 i 15 września 1856 r.)⁶, króla (później cesarza niemieckiego) Wilhelma I (13 października 1861 r., 14 września 1872 r.)⁷, cesarza Wilhelma II (15 listopada 1893 r.⁸, 16 grudnia 1904 r.)⁹.

4 Katarzyna Grysińska-Jarmuła odnotowała, że wizyta miała miejsce w październiku 1806 r. (patrz K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy*, [w:] *Architektura miast. Zbiór studiów. Miejsce Pamięci w przestrzeni miast w XIX i XX wieku*, t. 6, red. A. Wysocka, L. Łbik, K. Strauss, Bydgoszcz 2019, s. 16), w berlińskich archiwaliach jednakże znajdują się wzmianki o początku listopada 1806 r. patrz Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (dalej GSTA PK w Berlinie), I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 95, Nr. 12, *Reisen des Königs, der Königin und des königlichen Hauses, inklusive des Kaisers [Alexander I. Pawlowitsch Romanow] von Russlands und des Großfürsten Constantin während und nach dem Kriege in den Jahren 1806 und 1807, inklusive der Vergütung des dafür gestellten Vorspanns*, bp., w literaturze również podawany jest początek listopada 1806 r. patrz Z. Zyglewski, *Wojsko w Bydgoszczy (XVI w. – 1815 r.)*, [w:] *Bydgoszcz wojskowa. Szkice z dziejów garnizonu wojskowego od czasów najdawniejszych do współczesności*, red. A.S. Kotowski, S. Sadowski, Bydgoszcz 2017, s. 62; F. Mincer, *Historia Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 325; G. Meinhardt, *Die Garnison*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit: ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, zsgst. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, s. 167.

5 K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy...*, s. 16–17.

6 Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej APByd.), Rejencja w Bydgoszczy (dalej RwB), sygn. 6/2/0/1.1.1.2/2194 *Die Reisen Sr. [Seiner] Majestät des Königs durch den Bromberger Regierungs-Bezirk*. Vol. [Volumen] III, bp.

7 K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy...*, s. 21–22.

8 Katarzyna Grysińska-Jarmuła w swoim tekście odnotowała wizytę cesarza Wilhelma II w Fordonie i Ostromecku w 1893 r. (K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie*

Wizyty cesarzy niemieckich i królów pruskich w Bydgoszczy opisała Katarzyna Grysińska-Jarmuła¹⁰. Pobyt monarchów w literaturze najczęściej był odnotowywany przy poszczególnych wydarzeniach, np. wizyta króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy (1772 r. – włączenie okręgu nadnoteckiego do Królestwa Prus)¹¹, ucieczka króla Fryderyka Wilhelma III i królowej Luizy przed Napoleonem Bonaparte (listopad 1806 r.)¹², otwarcie linii kolejowej Bydgoszcz – Krzyż (wizyta króla Fryderyka Wilhelma IV – 26 lipca 1851 r.)¹³, wmurowanie kamienia węgielnego pod pomnik króla Fryderyka II Wielkiego (wizyta króla – późniejszego cesarza – Wilhelma I z żoną Augustą oraz arcyksięcia Fryderyka Wilhelma z żoną Wiktorią w 1861 r.)¹⁴, zamach na cesarza Wilhelma I (1861 r.)¹⁵, wmurowanie kamienia węgielnego pod budowę szkoły przemysłowej (wizyta cesarza Wilhelma I z rodziną 1872 r. – 100-lecie włączenia okręgu nadnoteckiego do Prus¹⁶), opis przygotowań do wizyty cesarza Wilhelma II z okazji 200-lecia stacjo-

pruscy w Bydgoszczy..., s. 23–24). W materiałach przechowywanych w GStA PK w Berlinie nie odnaleziono jednak materiałów źródłowych dotyczących tej wizyty. Zachowały się natomiast źródła poświęcone wizycie cesarza Wilhelma II w Ostromecku, która odbyła się w 1894 r. patrz GStA PK w Berlinie, sygn. BHP, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 740, *Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie*, Bd. 115, k. 27–27v.

9 K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy...*, s. 23–25.

10 Tamże, s. 13–30.

11 F. Mincer, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772–1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy do roku 1920*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 345; Tamże, s. 374.

12 Z. Zyglewski, *Wojsko w Bydgoszczy (XVI w. – 1815 r.)...*, s. 62; F. Mincer, *Historia Bydgoszczy...*, s. 325.

13 K. Grysińska-Jarmuła, *Działalność kulturalna Niemców w Bydgoszczy w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim*, red. M. Białkowski, Z. Biegański, T. Maresz, W. Polak, Toruń 2015, s. 65.

14 M. Romaniuk, *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 2000, z. 5, s. 31–33; B. Derkowska-Kostkowska, *Kształtowanie struktury urbanistyczno-architektonicznej Bydgoszczy w czasach zaboru pruskiego i jej strefy reprezentacyjne*, [w:] *Architektura w mieście Architektura dla miasta tom 2 Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” XIX wieku*, red. A. Łupienko, A. Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, s. 455; K. Grysińska-Jarmuła, *Pomniki pruskie jako element sąsiedztwa polsko-niemieckiego w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku*, [w:] *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne, t. II. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz i K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 229; K. Kubicki, *Bydgoski pomnik Fryderyka II Wielkiego i jego górnośląskie wcielenia*, „Kronika Bydgoska” 2024, t. 45, s. 48.

15 J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy do roku 1920...*, s. 543.

16 B. Derkowska-Kostkowska, *Kształtowanie struktury urbanistyczno-architektonicznej...*, s. 457.

nującego w Bydgoszczy 3 Pułku Grenadierów Konnych (Nowomarchijskiego, im. Barona von Derfflingera)¹⁷.

W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy przechowywanych jest kilka jednostek archiwalnych poświęconych wizytom monarszym¹⁸. W zespole zatytułowanym *Akta miasta Bydgoszczy* znajdują się cztery jednostki archiwalne poświęcone przyjazdom koronowanych głów do miasta. Szczególnie interesujące są materiały dotyczące wizyty z okazji 200-lecia 3 Pułku Grenadierów Konnych, opisujące przygotowania i przebieg wizyty cesarza niemieckiego¹⁹. W jednym poszycie zgromadzono wycinki prasowe związane z wyżej wymienioną wizytą. W niektórych artykułach odnoszono się do wcześniejszych wizyt królewskich i cesarskich w Bydgoszczy. Warto odnotować, że część tekstów pochodzi z innych regionów i miast Prus²⁰. W aktach zachowały się też dokumenty związane z przygotowaniem uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy. W uroczystości brała udział rodzina królewska. W tej samej jednostce zawarto także informacje związane z odsłonięciem pomnika przez arcyksięcia²¹. W aktach miasta Bydgoszczy zachowała się natomiast pojedyncza jednostka dotycząca przejazdu króla przez Bydgoszcz w 1804 r.²²

W zespole pt. *Rejencja w Bydgoszczy* znaleźć można interesujące materiały archiwalne dotyczące wizyt królów, cesarzy, arcyksiążąt, członków rodziny monarszej oraz najważniejszych dostojników państwowych. W aktach dotyczących podróży odnotowano wszystkie wizyty monarchów w granicach bydgoskiej rejencji. Zawarte są w nich dokumenty dotyczące m.in. przejazdów pociągów, zabezpieczenia podróży, sprawozdania z wizyt, dane na temat noclegów. Dodatkowo są tu także informacje o zagranicznych podróżach królewskich czy do innych regionów Prus²³.

17 Tamże, s. 459–460; K. Grysińska-Jarmuła, *Działalność kulturalna Niemców...*, s. 62; J. Wojciak, *Stosunki polityczne...*, s. 562.

18 Autor tekstu dokonał skróconej kwerendy archiwalnej (szukano wyłącznie po tytułach jednostek archiwalnych) w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy.

19 APByd, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 6/189/0/3.7.2/1987 *Die Jubiläumsfeier des Grenadier Regiments zu Pferde und die Anwesenheit Kaiser Wilhelm II*.

20 Tamże, sygn. 6/189/0/3.1.10/189/511 *Zeitungsausschnitte über die Anwesenheit. Kaiser Wilhelm II am 16 Dezember 1904*.

21 Tamże, sygn. 6/189/0/3.4.6/896 *Die Errichtung eines Standbildes Friedrichs des Grossen*.

22 Tamże, sygn. 6/189/0/2.1/27 *Die Durchreise Sr. [Seiner] Majestät des Königs Angefangen [Friedrich-Wilhelm] 9 Mai 1804*.

23 APByd, RwB, sygn. 6/2/0/1.1.1.2/376 *Die Reisen Ihrer Hoheiten der Prinzen des Königl. [Königlichen] Majestät durch den Bromberger Regierungs-Bezirk und des Prinzen August Königl. [Königlich] Hoheit*; Tamże, sygn. 6/2/0/1.1.1.2/2194 *Die Reisen Sr. [Seiner] Majestät des Königs durch den Bromberger Regierungs-Bezirk. Vol. [Volumen] III*; Tamże, sygn.

Badaniami w GStA PK w Berlinie objęto materiały archiwalne obejmujące XVIII–XX wiek. Zbadano archiwalia z następujących zespołów archiwalnych: BPH, Rep. 47 König arschallamt, I. HA Rep. 76 Kultusministerium, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, I HA Rep. 77 A Ministerium des Innern, Literarisches Büro, I. HA Rep. 87 Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivillkabinett, I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur, I. HA Rep. 120 Ministerium für Handel und Gewerbe, I. HA Rep. 151 Finanzministerium, III. HA MdA Ministerium der auswärtigen Friedrich II., BPH, Rep. 53 Kaiser Wilhelm II., BPH, Rep. 113 Oberhofm Angelegenheiten, VI. HA, NI Brenckenhoff, F. B. v. Bren(c)kenhoff, Franz Balthasar Schöenberg von 1764–1780, XIV. HA, Rep. 204 Landratsamt und Kreisausschuss Schwetz, Regierungsbezirk Marienwerder, XIV. HA, Rep. 238 D Eisenbahndirektion Bromberg, XIV. HA, Rep. 238 H Eisenbahnbetriebsamt Thorn, XVI. HA, Rep. 30 Regierung zu Bromberg. W trakcie wizyt przejrano 155 jednostek archiwalnych. Jedynie w 25 jednostkach znaleziono informacje o wizytach monarszych w Bydgoszczy (wykaz materiałów archiwalnych, w których są wiadomości o pobytach monarchów, zamieszczono na końcu artykułu).

Charakterystyka materiałów archiwalnych przechowywanych w GStA PK w Berlinie

W berlińskim archiwum znajduje się wiele materiałów poświęconych podróżom króla Prus i cesarza Niemiec oraz członków rodziny monarszej. Jest to materiał zróżnicowany pod względem zawartych informacji (mogą być to krótkie notki lub obszernie sprawozdania) oraz o różnej proveniencji archiwalnej (informacji można szukać u różnych aktotwórców). W pierwszej grupie archiwaliów mogą znaleźć się pojedyncze plany podróży, które przedstawiają godzinowy rozkład podróży z krótkimi informacjami dotyczącymi: celu podróży, noclegu czy też adnotacje o celu wizyty. W drugiej grupie, poza pojedynczymi rozpiskami, mogą znajdować się szczegółowe plany, opisy przygotowań, informacje o noclegach, podejmowanych gościach przez króla, o zabezpieczeniach podróży przez wojsko, plany rozmieszczenia gości w pociągu, czy też sprawozdania z podróży

6/2/0/1.1.1.2/2195 *Die Reisen Sr. [Seiner] Majestät des Königs durch den Bromberger Regierungs-Bezirk*. Vol. [Volumen] IV; Tamże, sygn. 6/2/0/1.1.1.2/2275 *Die Reisen Sr. [Seiner] Majestät des Kaisers von Russland pp. [praemissis praemittendis] [durch] die diesseitige Staaten*. Vol. [Volumen] I; Tamże, sygn. 6/2/0/1.1.1.2/2495 *Die bei Seiner Königlichen Hoheit dem Kronprinzen auf Höchstdessen Reisen im Bromberger Regier[ungs] Bezirk angebrachten Gesuche*. Vol. [Volumen] II; Tamże, sygn. 6/2/0/1.1.1.2/2556 *Reisen Sr. [Seiner] Majestät des Kaisers der Kaiserin von Russland durch die diesseitigen Staaten*.

królewskich. Dokumentacja o wizytach królewskich (później cesarskich) była wytwarzana i przetwarzana przez różne urzędy i ministerstwa.

Zachowały się pisma dotyczące wyjazdu pary królewskiej – Fryderyka Wilhelma III i Luizy Pruskiej do Bydgoszczy z 1806 r. Dokumenty datowane są na koniec października 1806 r. oraz 1 listopada 1806 r. Wynika z nich, że monarcha wraz z małżonką przybył do Bydgoszczy na początku listopada. Była to wizyta dwudniowa, bowiem następnego dnia udał się do Grudziądza. Dokumenty miały wyłącznie charakter komunikatu i nie zawierały szczegółów na temat wizyty²⁴.

W aktach dotyczących podróży królewskiej z 1845 r. są dokumenty poświęcone wizytacji prowincji pruskich przez Fryderyka Wilhelma IV. Podróż ta odbyła się w maju i czerwcu 1845 r. W dokumentach zawarte są przede wszystkim informacje o przygotowaniach i sprawozdania z podróży. W archiwaliach można odnaleźć wiadomości o przejeździe przez Świecie i Bydgoszcz. W nocy z 29 na 30 maja 1845 r. król Fryderyk Wilhelm IV miał nocować w budynku bydgoskiej rejencji, a następnie udać się drogą wodną (przez Solec Kujawski lub Fordon) do Torunia. W aktach znajdują się informacje o zmianie miejsca noclegu króla z budynku rejencji na budynek poczty. Wynikało to z zajęcia lokali służbowych i prowadzonych remontów. Do pisma załączono plan sytuacyjny pomieszczeń, w których król miał przebywać²⁵.

Przykładem krótkich informacji o pobytach królewskich w Bydgoszczy mogą być plany podróży króla Fryderyka Wilhelma IV do Królewca w lipcu i sierpniu 1851 r. Przybył on do Bydgoszczy w dniu 26 lipca 1851 r. o godz. 16.00. Z adnotacji bocznych na planie podróży wynika, że zaplanowano przybycie jednostki wojskowej, zaś w dalszej części podano informacje o zwiedzaniu oraz uroczystym przyjęciu w rejencji. Według sporządzonego planu o godz. 18.30 król miał udać się w dalszą drogę do Świecia²⁶. W tym dniu odbyła się uroczystość otwarcia linii kolejowej. W prasie pojawiła się informacja, że monarcha miał nocować

24 GStA PK w Berlinie, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 95, Nr. 12, *Reisen des Königs, der Königin und des königlichen Hauses, inklusive des Kaisers [Alexander I. Pawlowitsch Romanow] von Russlands und des Großfürsten Constantin während und nach dem Kriege in den Jahren 1806 und 1807, inklusive der Vergütung des dafür gestellten Vorspanns*, bp.

25 GStA PK w Berlinie, BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, sygn. BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 599, *Einzelne Reisen des Königs und der königlichen Familie*, Bd. 16, bp. Wzmianka o podróży królewskiej z 1845 r. znajduje się także w I. HA Rep. 76 Kultusministerium, sygn. I. HA Rep. 76, I. Sekt. 1, Nr 19 Bd. 1, *Reisen Seiner Majestät des Königs und die Vertretung in Abwesenheits- und Krankheitsfällen*, Bd. 1, bp.

26 Tamże, I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur, sygn. I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur, Nr. 3413, *Reisen des Kaisers und Königs sowie der Kaiserin und Königin*, Bd. 1, k. 64.

w Bydgoszczy, a następnie udać się w dalszą podróż. Katarzyna Grysińska-Jarmuła zaznaczyła w artykule, że wizyta mogła mieć różny przebieg – odjazd mógł się odbyć w tym samym dniu lub nazajutrz²⁷. Na podstawie berlińskich źródeł należy stwierdzić, że monarcha wyjechał w tym samym dniu.

W sierpniu 1852 r. król Fryderyk Wilhelm IV był z wizytą w Bydgoszczy, Gdańsku i Puttbus [obecnie Putbus, Meklemburgia-Pomorze Przednie, Niemcy]. W zachowanych materiałach znajduje się dokumentacja poświęcona przygotowaniom podróży królewskiej oraz sprawozdania z jej przebiegu²⁸. Pruski monarcha w Bydgoszczy miał zjawić się wieczorem 4 sierpnia 1852 r. Nocleg zapewniono mu w budynku bydgoskiej rejencji. Miasto opuścił porannym pociągami, którym udał się do Gdańska²⁹. Interesujące są dwa ostatnie dokumenty, bowiem dotyczą rozliczenia wizyty królewskiej w mieście. Wystawiła je Królewska Rejencja w Bydgoszczy³⁰. Informacje o sierpniowej podróży monarchy do Bydgoszczy można odnaleźć w materiałach archiwalnych poświęconych wizytacjom³¹.

W 1852 r. prawdopodobnie monarcha jeszcze raz odwiedził gród nad Brdą, był to przejazd związany z wizytacją we wschodniej prowincji. Król miał zatrzymać się w Bydgoszczy 14 września 1852 r., następnego dnia przeprowadzić inspekcję wojsk – regimentu dragonów i batalionów, a następnie udać się do Gdańska³². Tak jak w przypadku poprzedniej wizyty, monarcha przybył do Bydgoszczy wieczorem i nocował w budynku rejencji³³. Z innego planu podróży wynika, że Fryderyk Wilhelm IV miał przyjechać do miasta w dniu 15 września 1852 r., wykonać inspekcję wojsk, zjeść obiad i udać się w dalszą podróż do Gdańska³⁴. Powielenie informacji o wrześniowej wizycie można odnaleźć w materiałach poświęconych przeglądowi wojsk³⁵. Nie ma o niej wzmianki w literaturze poświęconej wizytom

27 K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy...*, s. 18.

28 Tamże, BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, sygn. BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 606, *Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie*, Bd 23, k. 50–96, 111–121, 123–148, 220–221.

29 Tamże, k. 61

30 Tamże, k. 220–221.

31 Tamże, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivillkabinett, sygn. I. HA Rep. 89, Nr 35272, *Reise Friedrich Wilhelms IV. 1852, darunter Truppenbesichtigungen in Pommern und Ostpreußen*, k. 26–26v, 29, 34–38, 40–41.

32 Tamże, BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, sygn. BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 607, *Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie*, Bd 24, k. 9v.

33 Tamże, k. 11.

34 Tamże, k. 15.

35 Tamże, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivillkabinett, sygn. I. HA Rep. 89, Nr 35272, *Reise Friedrich Wilhelms IV. 1852, darunter Truppenbesichtigungen in Pommern und Ostpreußen*, k. 27, 59–61, 76–79.

monarszym oraz w aktach Rejencji w Bydgoszczy. Odnotowano natomiast jedynie wizytę w Pile, która miała miejsce 30 sierpnia 1852 r.³⁶ Na podstawie dokumentów trudno jednoznacznie ustalić, czy ta wizytacja się odbyła. Jeżeli przyjmiemy, że tak, to była to raczej jednodniowa wizyta związana z przeglądem wojsk.

Bardziej szczegółowe zapisy dotyczące Bydgoszczy pochodzą z późniejszej podróży króla Fryderyka Wilhelma IV, który w czerwcu 1854 r. wizytował prowincje pruskie. Z 13 na 14 czerwca monarcha nocował w budynku rejencji bydgoskiej. Król miał przybyć do miasta koło 18.30. Przed wyjazdem wizytował jednostkę wojskową w Bydgoszczy, a następnie koło 8 udał się pociągiem do Królewca. W aktach znajdują się instrukcje dla służby. Rozpisano w nich zadania dla osób przebywających w poszczególnych wagonach pociągu, którym król podróżował. W materiale tym znajduje się również przydział obowiązków dla personelu usługującemu królowi. Służba królewska przyjechała innym pociągiem z Berlina do Bydgoszczy i towarzyszyła królowi w dalszej podróży. Wśród dokumentów zachowała się lista gości podejmowanych przez króla w trakcie podróży przez Bydgoszcz. W aktach załączona jest także depesza informująca o tym, że król przybył do Bydgoszczy o godz. 20.00³⁷. W materiałach poświęconych zabezpieczeniu przejazdu monarchy zachowała się notka o czynnościach wykonywanych przez wojsko w trakcie podróży powrotnej przez Bydgoszcz³⁸. Plan podróży króla z czerwca 1854 r. znajdował się w innych materiałach³⁹.

W źródłach ministerstwa spraw wewnętrznych dotyczących wizyt monarszych odbytych w 1856 r. znajduje się kilka wzmianek o Bydgoszczy. Pierwsza wynika z rozkładu podróży króla Fryderyka Wilhelma IV. Zamieszczono w niej informację, że z 18 na 19 maja tego roku monarcha przebywał w Bydgoszczy, a nazajutrz udał się w dalszą podróż do Królewca. Nocował w budynku Rejencji Bydgoskiej. Wizyta związana była z manewrami 1 i 2 korpusu armii na Pomorzu i w Prusach. Kolejne zapisy dotyczyły pobytu rodziny królewskiej w mieście

36 APByd., RwB, sygn. 6/2/0/1.1.1.2/2194 *Die Reisen Sr. [Seiner] Majestät des Königs durch den Bromberger Regierungs-Bezirk. Vol. [Volumen] III*, bp.

37 GStA PK w Berlinie, BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, sygn. BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 611, *Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie*, Bd. 28, bp.

38 Tamże, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, sygn. I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 32574, *Reisen Friedrich Wilhelms IV. und Königin Elisabeths 1854 zu Truppenbesichtigungen*, k. 44.

39 Tamże, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 95 Nr. 39 Bd. 4, *Reisen des Königs und der Königin sowie der Mitglieder des königlichen Hauses*, Bd. 4, bp; Tamże, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, sygn. I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 32574, *Reisen Friedrich Wilhelms IV. und Königin Elisabeths 1854 zu Truppenbesichtigungen*.

w dniu 3 września 1856 r. W materiałach na temat jesiennych podróży monarchy znajdują się trzy notatki sporządzone przez landratów: wyrzyskiego, bydgoskiego i świeckiego, do których załączono odpisy artykułów z prasy dotyczące królewskich wizyt. Najbardziej interesujący jest artykuł poświęcony przywitaniu króla i jego rodziny przez bydgoszczan. Zachowała się też notatka dotycząca opuszczenia Bydgoszczy przez króla w dniu 4 września. Zgodnie z informacją tam zawartą, miał on w drodze powrotnej zatrzymać się w Bydgoszczy i nocować tu z 15 na 16 września. Po czym 16 września 1856 r. opuścił miasto. Świadczy o tym zachowany odpis depeszy⁴⁰.

W aktach poświęconych prasie znajduje się także notatka landrata bydgoskiego z dnia 4 września 1856 r. dotycząca artykułu, który poświęcony był wizycie rodziny królewskiej w Bydgoszczy (dnia 3 września 1856 r.). Do notatki załączono ręczny odpis artykułu⁴¹. Taka sama notatka znalazła się w aktach ministerstwa spraw wewnętrznych, o których wspomiano w akapicie powyżej.

W materiałach archiwalnych zachowały się dokumenty poświęcone wizycie Wilhelma I w Bydgoszczy w 1872 r. Przyjazd monarchy był związany ze 100-leciem przyłączenia ziem polskich (okręgu nadnoteckiego) do Królestwa Prus. W trakcie tej podróży cesarz odwiedził Malbork i Bydgoszcz. 14 września 1872 r. odwiedził Bydgoszcz w celu wmurowania kamienia węgielnego pod budowę szkoły przemysłowej⁴². W aktach znajduje się korespondencja dotycząca organizacji wizyty monarszej. Była ona skierowana do burmistrza Bydgoszczy Reinholda Boie⁴³. Poza tym w aktach znajduje się korespondencja skierowana do nadprezydenta prowincji poznańskiej (załączono do niej szczegółowy opis uroczystości)⁴⁴. Są w nich także szczegółowe plany przejazdów cesarza Wilhelma I (w tym korespondencja do Dyrekcji Kolei w Bydgoszczy w sprawie przejazdu pociągu z cesarzem)⁴⁵. W jednostce archiwalnej zawarta jest broszura, która stanowi odezwę do

40 Tamże, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 95 Nr. 39 Bd. 5, *Reisen des Königs und der Königin sowie der Mitglieder des königlichen Hauses*, Bd. 5, bp.

41 Tamże, I. HA Rep. 77 A Ministerium des Innern, Literarisches Büro, sygn. I. HA Rep. 77 A Ministerium des Innern, Literarisches Büro, Nr. 148, *Reisen des Königs und der Mitglieder der königlichen Familie und die Berichterstattung darüber in der Presse; Angelegenheiten des Hofes*, k. 14–18.

42 Tamże, BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, sygn. BHP, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 637, *Einzelne Reisen des Königs und der königlichen Familie*, Bd. 54, k. 143, 144, 147, 148, 150, 157, 165–167, 178–182v, 195–197v.

43 Tamże, k. 144, 147v–148, 150.

44 Tamże, k. 165–167.

45 Tamże, k. 178–182v, 195–197v.

mieszkańców okręgu noteckiego. Była ona wydana z okazji 100. rocznicy przyłączenia ziem do Prus⁴⁶.

Najlepiej opisaną wizytą monarszą w Bydgoszczy była podróż cesarza Wilhelma II z dnia 16 grudnia 1904 r. Odwiedził on wtedy Bydgoszcz z okazji 200-lecia stacjonującego w mieście 3 Pułku Grenadierów Konnych (Nowomarchijskiego, im. Barona von Derfflingera). Dokumenty związane z tą podróżą znajdują się w wielu jednostkach archiwalnych. W materiałach powtarzają się na przykład plany podróży. Zawarty w nich był szczegółowy opis obchodów jubileuszu pułku⁴⁷. W aktach dotyczących nadania odznaczeń państwowych są informacje o osobach odznaczonych w trakcie tego święta⁴⁸. Zachowały się również dokumenty dotyczące organizacji wizyty cesarza Wilhelma II w Bydgoszczy, szczególnie informacje o przygotowaniach do wizyty, plany oraz sprawozdania, listy gości oraz rozmieszczenie osób przy stołach, kosztorysy itp.⁴⁹ W materiałach ministerstwa spraw wewnętrznych są akta poświęcone zabezpieczeniu wizyty królewskiej w Bydgoszczy (w tym plany miasta, rozliczenia kosztów, wykaz policjantów ochraniających króla)⁵⁰. W berlińskim archiwum przechowywana jest część archiwaliów wytworzona przez Rejencję w Bydgoszczy. Wśród nich znajduje się jednostka poświęcona wizycie cesarza Wilhelma II z 1904 r., w której to zawarte są dokumenty związane z przygotowaniem do wizyty, m.in. szczegółowe programy obchodu jubileuszu pułku, rozpiski dnia, zaproszenia na spotkania, korespondencja z bydgoskim magistratem, garnizonem wojskowym i Dyрекcją Kolei w Bydgoszczy. Zgromadzone są w niej również wycinki z prasy dotyczące przyjazdu cesarza Wilhelma II do miasta oraz dokumenty dotyczące odpowiedniego zabezpieczenia jubileuszu, pisma wystawione przez wojsko oraz policję miejską. W tym materiale znajduje się również fragment planu miasta⁵¹.

46 Tamże, k. 143.

47 Tamże, I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur, sygn. I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur, Nr. 3420, *Reisen des Kaisers und Königs sowie der Kaiserin und Königin*, Bd. 8, bp; Tamże, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 95 Nr. 39 Bd. 11, *Reisen des Königs und der Königin sowie der Mitglieder des königlichen Hauses*, Bd. 11, bp.

48 Tamże, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, sygn. I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 2712, *Gnadenerweisungen des Königs während seines Aufenthalts in der Provinz Posen*, Bd. 4, bp.

49 Tamże, BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, sygn. BHP, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr. 891 *Einzelne Reisen des Königs und der königlichen Familie*, Bd. 235, k. 181–253.

50 Tamże, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 18 *Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie*, Bd. 18, bp.

51 Tamże, XVI. HA, Rep. 30 Regierung zu Bromberg, sygn. XVI. HA, Rep. 30 Regierung zu Bromberg, Nr. 799 Anwesenheit des Kaisers Wilhelm II. 1904 in Bromberg.

Podsumowanie

Na podstawie powyżej scharakteryzowanych źródeł należy stwierdzić, że kwerenda archiwalna zakończyła się połowicznym sukcesem, ponieważ nie odnaleziono materiałów źródłowych związanych z wizytami monarchów z lat: 1772, 1828, 1861 i 1893. Powyższe braki dają asumpt do dalszych poszukiwań źródeł historycznych dotyczących wizyt królewskich i cesarskich w Bydgoszczy w zasobie GStA PK w Berlinie.

W przytoczonych materiałach odnaleziono szereg informacji o pobytach monarchów pruskich (a późniejszych niemieckich) w Bydgoszczy. Najlepiej opisane są wizyty z 1845, 1854, 1872 i 1904 r. Odnośnie pozostałych lat, tj. 1806, 1851, 1852 i 1856 r. pojawiły się jedynie wzmianki o noclegach monarchów w mieście i udaniu się w dalszą podróż.

W trakcie poszukiwań archiwalnych natrafiono ponadto na materiały dotyczące wizyt koronowanych głów w naszym regionie. Zachowały się plany podróży cesarza do Ostromecka (22–23 września 1894 r.; cesarz gościł na zaproszenie von Alvenslebena)⁵², dokumenty dotyczące przygotowań do wizyty w Toruniu i Ostromecku⁵³. Z planu tej podróży wynika, że pociąg królewski przejeżdżał przez inne miasta regionu, np. przez Nakło⁵⁴. Więcej szczegółów powyższej wizyty znajduje się w aktach poświęconych podróżom monarszym. Pociąg cesarski przejeżdżał wówczas też przez Bydgoszcz. Cesarz w Ostromecku pojawił się 22 września, nocował w Schönsee [Kowalewo Pomorskie, Polska], po czym udał się w dalszą podróż do Rominten [Krasnolesje, obwód królewiecki, Rosja]. Z planu wynika, że popołudnie spędził w Ostromecku⁵⁵. Do najciekawszych materiałów można zaliczyć m.in. korespondencję Alvenslebena skierowaną do cesarza Wilhelma II, dokumentację poświęconą przygotowaniom wizyty⁵⁶. Zachowały się również wpisy dotyczące ochrony cesarza w trakcie podróży do Torunia i Ostromecka⁵⁷.

52 Tamże, I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur, sygn. I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur, Nr. 3417, *Reisen des Kaisers und Königs sowie der Kaiserin und Königin*, Bd. 5.

53 Tamże, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 9 *Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie*, Bd. 9.

54 Tamże, BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, sygn. BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 587, *Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie*, Bd. 4.

55 Tamże, sygn. BHP, Rep. 113 Oberhofmarschallamt, Nr 740, *Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie*, Bd. 115, k. 27–27v.

56 Tamże, k. 88–103.

57 Tamże, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, sygn. I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 96, Nr 2, Bd. 10, *Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie*, Bd. 10, bp.

W berlińskich archiwaliach znaleźć można także sprawozdania dotyczące wizyt innych członków rodziny monarszej w Bydgoszczy, np. Fryderyk Wilhelm IV odwiedził miasto w czerwcu 1834 r., kiedy jeszcze był następcą tronu⁵⁸.

Kwerendę archiwalną w zasobie *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlinie należy kontynuować, ponieważ znajduje się tam wiele interesujących archiwaliów dotyczących Bydgoszczy oraz Kujaw. Materiały te nie są dostatecznie rozpoznane przez bydgoskich badaczy. Stanowią one istotne uzupełnienie materiałów źródłowych o Bydgoszczy oraz regionie bydgoskim. Rozpoznanie ich i opisanie poszerzy stan wiedzy o bydgoskich archiwaliach zgromadzonych w berlińskim archiwum.

Wykaz archiwaliów, zawierających wzmianki o wizytach monarszych w Bydgoszczy

Lp.	Sygnatura	Tytuł	Daty
BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt			
1	BPH, Rep. 113, Nr 587	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 4	1826–1829
2	BPH, Rep. 113, Nr 599	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 16	1845
3	BPH, Rep. 113, Nr 606	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 23	1852
4	BPH, Rep. 113, Nr 607	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 24	1852
5	BPH, Rep. 113, Nr 611	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 28	1854
6	BPH, Rep. 113, Nr 637	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 54	1872–1873
7	BPH, Rep. 113, Nr 740	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 115	1894
8	BPH, Rep. 113, Nr 891	Einzelne Reisen des Königs und der Königlichen Familie, Bd. 235	1904

58 Tamże, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 1 Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie, Bd. 1, k. 138–138v.

Lp.	Sygnatura	Tytuł	Daty
I. HA Rep. 76 Kultusministerium			
9	I. HA Rep. 76, I. Sekt. 1, Nr 19 Bd. 1	Reisen Seiner Majestät des Königs und die Vertretung in Abwesenheits- und Krankheitsfällen, Bd. 1	1841–1874
I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern			
10	I. HA Rep. 77, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 1	Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie, Bd. 1	1815–1839
11	I. HA Rep. 77, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 9	Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie, Bd. 9	1891–1894
12	I. HA Rep. 77, Tit. 96, Nr. 2 Bd. 10	Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie, Bd. 10	1894–1896
13	I. HA Rep. 77, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 18	Polizeiliche Sicherung der Reisen des Königs und seiner Familie, Bd. 18	1904–1905
14	I. HA Rep. 77, Tit. 95, Nr. 12	Reisen des Königs, der Königin und des königlichen Hauses, inklusive des Kaisers [Alexander I. Pawlowitsch Romanow] von Russlands und des Großfürsten Constantin während und nach dem Kriege in den Jahren 1806 und 1807, inklusive der Vergütung des dafür gestellten Vorspanns	1806–1808
15	I. HA Rep. 77, Tit. 95, Nr. 39 Bd. 4	Reisen des Königs und der Königin sowie der Mitglieder des königlichen Hauses, Bd. 4	1852–1855
16	I. HA Rep. 77, Tit. 95, Nr. 39 Bd. 5	Reisen des Königs und der Königin sowie der Mitglieder des königlichen Hauses, Bd. 5	1855–1862
17	I. HA Rep. 77, Tit. 95 Nr. 39 Bd. 11	Reisen des Königs und der Königin sowie der Mitglieder des königlichen Hauses, Bd. 11	1904–1907
I. HA Rep. 77 A Ministerium des Innern, Literarisches Büro			
18	I. HA Rep. 77 A, Nr. 148	Reisen des Königs und der Mitglieder der königlichen Familie und die Berichterstattung darüber in der Presse; Angelegenheiten des Hofes	1856–1881
I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett			
19	I. HA Rep. 89, Nr. 2712	Gnadenerweisungen des Königs während seines Aufenthalts in der Provinz Posen, Bd. 4	1903–1913
20	I. HA Rep. 89, Nr 35272	Reise Friedrich Wilhelms IV. 1852, darunter Truppenbesichtigungen in Pommern und Ostpreußen	1852
21	I. HA Rep. 89, Nr. 32574	Reisen Friedrich Wilhelms IV. und Königin Elisabeths 1854 zu Truppenbesichtigungen	1854

Lp.	Sygnatura	Tytuł	Daty
I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur			
22	I. HA Rep. 90 A, Nr. 3413	Reisen des Kaisers und Königs sowie der Kaiserin und Königin, Bd. 1	1819–1865
23	I. HA Rep. 90 A, Nr. 3417	Reisen des Kaisers und Königs sowie der Kaiserin und Königin, Bd. 5	1891–1894
24	I. HA Rep. 90 A, Nr. 3420	Reisen des Kaisers und Königs sowie der Kaiserin und Königin, Bd. 8	1903–1906
XVI. HA, Rep. 30 Regierung zu Bromberg			
25	XVI. HA, Rep. 30, Nr. 799	Anwesenheit des Kaisers Wilhelm II. 1904 in Bromberg	1904–1905

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Rejencja w Bydgoszczy

Sygnatury: 6/2/0/1.1.1.2/376, 6/2/0/1.1.1.2/2194, 6/2/0/1.1.1.2/2195, 6/2/0/1.1.1.2/2275, 6/2/0/1.1.1.2/2495, 6/2/0/1.1.1.2/2556

Akta miasta Bydgoszczy

Sygnatury: 6/189/0/2.1/27, 6/189/0/3.1.10/189/511, 6/189/0/3.4.6/896, 6/189/0/3.7.2/1987

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie

BPH, Rep. 113 Oberhofmarschallamt

Sygnatury: BPH, Rep. 113, Nr 587; BPH, Rep. 113, Nr 599; BPH, Rep. 113, Nr 606; BPH, Rep. 113, Nr 607; BPH, Rep. 113, Nr 611; BPH, Rep. 113, Nr 637; BPH, Rep. 113, Nr 740; BPH, Rep. 113, Nr 891.

I. HA Rep. 76 Kultusministerium

Sygnatura: I. HA Rep. 76, I. Sekt. 1, Nr 19 Bd. 1.

I. HA Rep. 77 Ministerium des Innern

Sygnatury: I. HA Rep. 77, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 1; I. HA Rep. 77, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 9; I. HA Rep. 77, Tit. 96, Nr. 2 Bd. 10; I. HA Rep. 77, Tit. 96 Nr. 2 Bd. 18; I. HA Rep. 77, Tit. 95, Nr. 12; I. HA Rep. 77, Tit. 95 Nr. 39 Bd. 4; I. HA Rep. 77, Tit. 95 Nr. 39 Bd. 5; I. HA Rep. 77, Tit. 95 Nr. 39 Bd. 11.

I. HA Rep. 77 A Ministerium des Innern, Literarisches Büro

Sygnatura: I. HA Rep. 77 A, Nr. 148.

I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett

Sygnatury: I. HA Rep. 89, Nr. 2712; I. HA Rep. 89, Nr 35272; I. HA Rep. 89, Nr. 32574.

I. HA Rep. 90 A Staatsministerium, jüngere Registratur

Sygnatury: I. HA Rep. 90 A, Nr. 3413; I. HA Rep. 90 A, Nr. 3417; I. HA Rep. 90 A, Nr. 3420.

XVI. HA, Rep. 30 Regierung zu Bromberg

Sygnatura: XVI. HA, Rep. 30, Nr. 799.

Opracowania

- Derkowska-Kostkowska Bogna, *Kształtowanie struktury urbanistyczno-architektonicznej Bydgoszczy w czasach zaboru pruskiego i jej strefy reprezentacyjne*, [w:] *Architektura w mieście. Architektura dla miasta tom 2 Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” XIX wieku*, red. A. Łupienko, A. Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, s. 443–466.
- Falkowski Piotr, *Bydgoskie archiwalia w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem*, „Kronika Bydgoska” 2019, t. 40, s. 445–456.
- Falkowski Piotr, *Bydgoszczana w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (Dahlem) – uzupełnienie stanu wiedzy*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. 44, s. 413–436.
- Grysińska-Jarmuła Katarzyna, *Działalność kulturalna Niemców w Bydgoszczy w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim*, red. M. Białkowski, Z. Biegański, T. Maresz, W. Polak, Toruń 2015, s. 59–76.
- Grysińska-Jarmuła Katarzyna, *Pomniki pruskie jako element sąsiedztwa polsko-niemieckiego w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku*, [w:] *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne, t. II. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz i K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 225–243.
- Grysińska-Jarmuła Katarzyna, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy*, [w:] *Architektura miast. Zbiór studiów. Miejsce Pamięci w przestrzeni miast w XIX i XX wieku*, t. 6, red. A. Wysocka, L. Łbik, K. Strauss, Bydgoszcz 2019, s. 11–28.
- Kubicki Karol, *Bydgoski pomnik Fryderyka II Wielkiego i jego górnośląskie wcielenia*, „Kronika Bydgoska” 2024, t. 45, s. 45–70.
- Meinhardt Günther, *Die Garnison*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit: ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, zsgest. von G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, s. 166–170.
- Michna Robert, *Źródła do dziejów Kanału Bydgoskiego w zasobie Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie-Dahlem*, „Kronika Bydgoska” 2024, t. 45, s. 283–306.
- Michna Robert, *Źródła do dziejów Bydgoszczy z lat 1772–1806 w zasobach Tajnego Archiwum Państwowego w Berlin-Dahlem (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem)*, „Kronika Bydgoska” 2017, t. 37, s. 483–515.
- Mincer Franciszek, *Historia Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992.
- Mincer Franciszek, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772–1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy do roku 1920*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 341–392.
- Romaniuk Marek, *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 2000, z. 5, s. 31–36.
- Wojciak Jerzy, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy do roku 1920*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 541–584.
- Zyglewski Zbigniew, *Wojsko w Bydgoszczy (XVI w. – 1815 r.)*, [w:] *Bydgoszcz wojskowa. Szkice z dziejów garnizonu wojskowego od czasów najdawniejszych do współczesności*, red. A.S. Kotowski, S. Sadowski, Bydgoszcz 2017, s. 41–69.